

Kamień wykorzystany do budowy klasztoru Świętego Krzyża na Łysej Górze

Anna Smoleńska¹, Anna Sobańska¹

A. Smoleńska

A. Sobańska

Łysa Góra (595 m n.p.m.), zwana Łyscem, znajduje się 31 km na wschód od Kielc (ryc.1). Administracyjnie należy do gminy Nowa Słupia w powiecie kieleckim, należącym do województwa świętokrzyskiego. Jest ona drugim po Łysicy (612 m n.p.m.)

szczytem w Górach Świętokrzyskich. Znajduje się we wschodniej części pasma Łysogór, w obrębie antykliny łysogórskiej. Budują ją utwory kambru środkowego wykształcone jako łupki, kwarcyty i szarogłazy, miejscami bogate w faunę trylobitów i ramienionogów. Kwarcyty zwane łysogórkami budują główne pasmo Łysogór, na którym wzniesiony jest klasztor Świętego Krzyża (ryc.2). Na grzbiecie i zboczach Łysogór występują rumowiska skalne zwane gołoborzami, które wraz z porastającym okolicę lasem jodłowo-bukowym, stanowiącym Puszcze Jodłową, objęte są ochroną w ramach Świętokrzyskiego Parku Narodowego im. Stefana Żeromskiego.

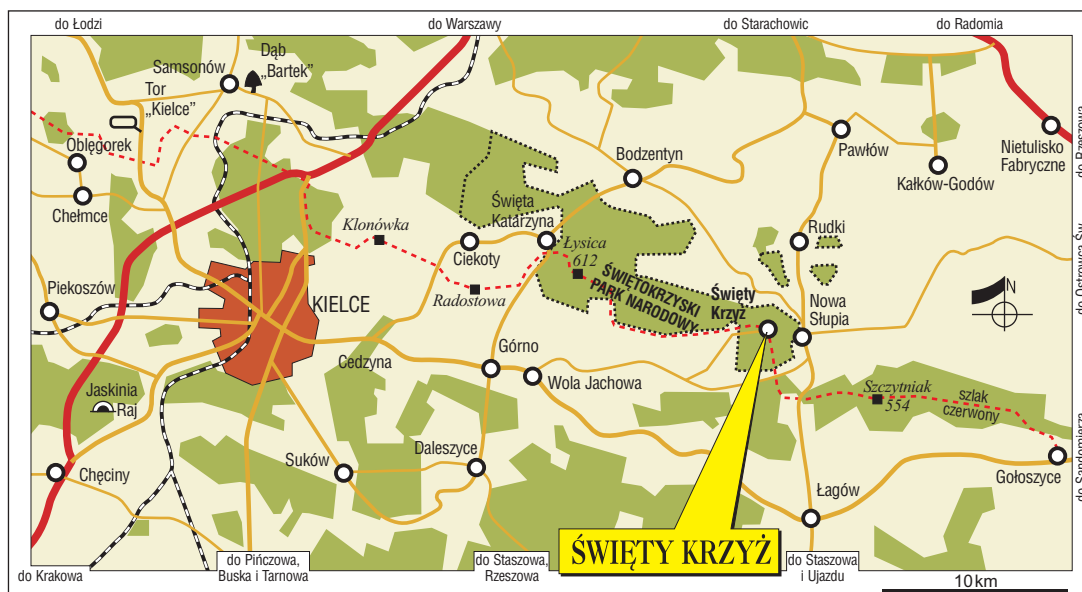
Łysa Góra już w czasach pogańskich stała się miejscem kultu religijnego. Jej historia sięga do czasów kultury łużyckiej, to jest około 1300–1400 lat p.n.e. W okresie rzymskim i wczesnego średniowiecza nastąpił rozwój tego ośrodka kultowego. Niewątpliwym wpływem na to miała żyzna okolica, gęste zaludnienie oraz rozwój przemysłu hutni-

czego. Pozostałością po tych czasach jest „krąg kultowy” – tajemniczy wał o długości około 2 km, usypany z tłucznia, prawdopodobnie z VIII wieku. Od strony wschodniej jest on dobrze zachowany. Ponadto na Łyscu znajdują się fragmenty fundamentów murowanej świątyni pod wezwaniem Trójcy Przenajświętszej, wybudowanej w 966 roku najprawdopodobniej w kształcie rotundy (Jastrzębski, 2005).

Klasztor Świętego Krzyża został wzniesiony dla osób chcących prowadzić życie w skupieniu, kontemplacji i oddaniu Bogu. Stanowi szczególnie zabytek sakralny, przy którym istniał zakon Ojców Benedyktynów, a obecnie zamieszkuje go Misjonarze Oblaci Maryi Niepokalanej. Kamień w budowie tego obiektu, jak też w wykończeniu wnętrza, ma zasadnicze znaczenie. Stąd poświęcono mu szczególną uwagę, identyfikując go pod względem rodzaju i miejsca pochodzenia, a dla celów konserwatorskich oceniono jego stan zachowania w obiekcie.

Historia klasztoru

Data założenia klasztoru benedyktynów na Łyscu nie jest znana. Tradycja benedyktyńska utrwalona przez opata Jana Katarzynkę, a powtórzona przez Jana Długosza w *Dziejach Polski*, przypisuje fundację Bolesławowi Chrobremu w 1006 roku. Natomiast opat Maciej z Pyzdr uważa, że powstał on dopiero w 1020 roku i taką notatkę umieścił na marginesie *Rocznika Świętokrzyskiego*. Współcześni historycy określają tę datę na początek XII wieku, a fundację przypisują Bolesławowi Krzywoustemu. Potwierdzenie tego

Ryc. 1. Lokalizacja Świętego Krzyża na tle mapy topograficznej w skali 1 : 500 000 (Jastrzębski, 2005)

¹Wydział Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska, Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszica w Krakowie, al. Mickiewicza 30, 30-059 Kraków; smolensk@geol.agh.edu.pl.

Ryc. 2. Klasztor Świętego Krzyża od strony wschodniej. Wszystkie fot. A. Sobańska

faktu znajduje się w zachowanych świętokrzyskich dokumentach z 1427 roku, które wymieniają Krzywoustego oraz rycerza Wojsława, będącego wychowawcą księcia Bolesława, jako fundatorów opactwa. Wzniesiony został wówczas jednonawowy kościół w stylu romańskim. Do dzisiaj zachował się jedynie fragment muru tej świątyni, który znajduje się w północnej ścianie obecnego kościoła od strony krużganków (Jastrzębski, 2005).

W 1259 roku klasztor przeżył najazd Tatarów. Został wówczas obrabowany, spalono budynki i wymordowano część zakonników. Relikwia Świętego Krzyża ocalała, bowiem została ukryta na gołoborzach. Książę sandomierski Bolesław Wstydlawy odbudował klasztor. W 1370 roku miał miejsce najazd Litwinów. Budynki klasztorne ocalały, zrabowano jedynie kosztowności oraz uprowadzono jeńców.

Okres największej świetności opactwa przypadł na czas panowania Jagiellonów. Za sprawą Władysława Jagiełły kościół ozdobiono bizantyjską polichromią, a dach pokryto ołowianą blachą. Zakupiono wówczas organy i sprzęt liturgiczny. Większość z tych inwestycji została zniszczona w czasie dwóch pożarów, które miały miejsce w 1447 i 1459 roku. Spłonęła również stara biblioteka. Odbudowę klasztoru zajął się opat Michał z Lipia. Cały remont został ufundowany przez króla oraz kardynała Zbigniewa Oleśnickiego. Rozebrano wówczas rotundę oraz główny ołtarz, dobudowano prezbiterium w kierunku wschodnim, wybudowano również zakrystię, krużganki oraz pomieszczenia mieszkalne. Za sprawą opata Michała

odbudowana biblioteka została zaopatrzona w nowy księgozbiór, a w 1491 roku do północnej strony klasztoru dobudowano również skrzydło, w którym znajdowały się szpital i apteka (Jastrzębski, 2005).

W XVI wieku klasztor został zdewastowany przez Tatarów. Zapowiedzią odbudowy było wzniesienie na początku XVII wieku przez Mikołaja Oleśnickiego kaplicy grobowej na miejscu dawnego kapitułarza. Właściwej odbudowy dokonał opat Sierakowski. Nadał kościołowi barokowy wystrój, dobudował dwie wieże, zmieniając jego fasadę. Prace przerwał najazd Szwedów w 1655 roku. Potem wznowione zostały w 1686 roku i objęły usytuowanie fundamentu pod skrzydło zachodnie kościoła, które ukończono w 1701 roku (Jastrzębski, 2005). W nocy 26 października 1777 roku wybuchł pożar, który zniszczył kościół oraz przyległe dachy klasztoru. Zgodnie z tradycją benedyktyni o pomoc w odbudowie zwrócili się do króla Stanisława Augusta. Odmówił on jednak, gdyż sam tonął w długach, a skarb państwa był pusty. W zaistniałej sytuacji benedyktyni postanowili wzniesić nowy kościół z własnych funduszy. Budowa i wykańczanie zajęły prawie 20 lat. Początkowo prace nadzorował brat Stefan Werbel. Zniszczył wiele pomników, zamierzał także rozebrać część krużganków. Nie spodobało się to kapitule klasztornej, dlatego też odbudowę powierzono ks. Józefowi Karsznickiemu, który miał wykorzystać gotowe projekty przysłane z Włoch. Kościół konsekrowano w 1806 roku (Jastrzębski, 2005).

Ryc. 3. Wychodnie kwarcytu łysogórskiego odsłaniające się w pobliżu klasztoru

Dnia 1 czerwca 1819 roku został ogłoszony na Świętym Krzyżu dekret kasacyjny. Skarbiec, cenne szaty liturgiczne oraz biblioteka miały być przekazane do Warszawy, a część majątku oddana benedyktynom z Pułtusza. Relikwie Świętego Krzyża umieszczono w kościele w Nowej Słupi, a pozostałe dobra spieniężono. Po siedmiuset latach opactwo świętokrzyskie przestało istnieć.

W latach 1849–1942 na mocy ukazu carskiego klasztor zasiedlili księża emeryci. W 1863 roku wojska powstańcze pod dowództwem Mariana Langiewicza obozowały na Świętym Krzyżu. 12 lutego doszło do starcia z wojskami rosyjskimi. Atak został odparty, zadając najeźdźcy duże straty. 28 października 1863 roku stacjonowały tu jeszcze oddziały gen. Hauke–Bosaka i podpułkownika Kality–Rębajły (Jastrzębski, 2005). W 1882 roku w części zabudowań klasztornych utworzono więzienie. Od 1884 roku otwarto tu Opatowskie Więzienie Poprawcze.

Pierwsza wojna światowa boleśnie odbiła się na klasztorze. W październiku 1914 roku wycofujące się wojska austriackie ograbiły i zniszczyły kościół. Zniknęły trzy zabytkowe dzwony, z dachów kościoła zrabowano miedzianą blachę, ciosana wieża została wysadzona, a w wyniku wybuchu spaliły się organy oraz zwała się część sklepienia, która porysowała ściany. Z czasem poodpadał tynk, gdyż przez kilka lat mury nasiąkały wilgocią. Prowizorycznej odbudowy, polegającej na oszkleniu okien i pokryciu dachu deskami, podjął się w 1918 roku ks. Rajmund Mateuszczuk (Jastrzębski, 2005). Po wojnie ówczesny administrator diecezji sandomierskiej ks. Infułat Kasprzycki przekazał klasztor w ręce Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej. Oficjalne objęcie Świętego Krzyża odbyło

się 18 lipca 1936 roku. Przełożony klasztoru O. Paweł Kope przystąpił do odbudowy kościoła, która zakończyła się w 1938 roku. Wyremontowano pomieszczenia mieszkalne i wnętrze świątyni, dach kościoła pokryto blachą, otynkowano południową ścianę oraz wybudowano nowe schody. Remont wieży przerwała wojna. W wyniku nalotów 6 września 1939 roku klasztor ponownie uległ zniszczeniu. Jesienią 1941 roku hitlerowcy w miejsce istniejącego więzienia utworzyli obóz zagłady dla jeńców radzieckich, którzy ginęli z powodu głodu i chorób zakaźnych.

Zaraz po zakończeniu wojny rozpoczęto prace remontowe. W pierwszej kolejności naprawiono dach, następnie odbudowano gotyckie sklepienie na krążgankach i zabezpieczono aptekę. Po konsultacji z konserwatorem usunięto w klasztorze przegrody postawione przy jego przebudowie na więzienie. Dzięki temu połączono w całość starą gotycką część klasztoru. W latach 40. i pierwszej połowie lat 50. XX wieku ze względów politycznych przerwano prace. Przeszkodę stanowił również brak oficjalnego określenia praw własności. Po paru latach ustalono, że starsze części budynku przysługują Kościołowi, a młodsze z XVII wieku Ministerstwu Leśnictwa (Jastrzębski, 2005).

W 1954 roku wznowiono prace remontowe. Odbudowano dzwonnice oraz bramę kościelną pochodzącą z XV wieku, otynkowano budynki, odremontowano wirydarz, który stanowi nieodłączną część zabudowań klasztornych. W kolejnym etapie zajęto się remontem krążganków. Zrekonstruowano gotyckie okna i ponownie otynkowano budynek. W latach 1964–1975 położono nową marmurową posadzkę w krążgankach, dokonano również konserwacji malowideł ściennych oraz krat zamykających kaplicę Oleśnickich. W 1969 roku rozpoczęto prace nad odbudową nowicjatu i dawnej apteki zniszczonej w czasie II wojny światowej. W 1976 roku odnowiono chór organowy oraz przeprowadzono kolejną konserwację malowideł. W latach 1981–1985 wyremontowano frontową (zachodnią) ścianę kościoła. Zaczęto również odnowę zakrystii i mebli. W 1983 roku odnowiono polichromię zakrystii oraz pozłożono relikwie. W ostatnich latach kościół pokryto miedzianą blachą, otynkowano północne skrzydło oraz zamontowano portale z piaskowca (Jastrzębski, 2005).

Surowce skalne użyte do budowy i wystroju wewnętrznego klasztoru

Jednym z podstawowych materiałów budowlanych klasztoru jest kwarcyt, zwany łysogórskim (Czarnocki, 1958), którego grube ławice odsłaniają się niedaleko od omawianego obiektu (ryc. 3). Kwarcyt jest barwy jasnoszarej, miejscami czerwonawej, drobnoziarnisty, o strukturze bezładnej. Odnacza się dużą zwięzłością. Najprawdopodobniej z tych właśnie wychodni pozyskano materiał skalny do budowy muru i dzwonnicy.

Kolejną skałą występującą w obiekcie jest piaskowiec drobnoziarnisty barwy jasnokremowej i jasnoszarej oraz średnioziarnisty o zabarwieniu czerwono–wiśniowym (ryc. 4). Badania mikroskopowe wykazały, iż pierwsze z wymienionych odpowiadają piaskowcom liasowym z północnego obrzeżenia Gór Świętokrzyskich, które znane są z miejscowości Kunów i Szydłowiec (Urban & Gagol, 1994). Z racji bliższego położenia Kunowa względem klasztoru Świętego Krzyża należy sądzić, że właśnie z tego rejonu pochodzi piaskowiec do budowy omawianego obiektu, nazywany

kunowskim. Czerwono-wiśniowy piaskowiec średnioziarnisty, występujący rzadziej w elewacji kościoła, odpowiada petrograficznie i uziarnieniem piaskowcom dolnego triasu z Wąchocka (Kamieński & Kubicz, 1962), określanym jako wąchockie.

Do dekoracji zewnętrznej klasztoru zastosowano dewoński wapień o ciemnobrunatnej barwie z fioletowym odcieniem (ryc. 5). Widoczne są w nim liczne dekoracyjne bulaste formy stromatoporoidów, gałązkowe amfipory, korale i muszle ramienionogów. Ponadto jego elementami ozdobnymi są żyłki kalcytowe białe lub zabarwione na różowo. Charakterystyczna barwa wapienia oraz obecność wspomnianych szczątków organicznych dowodzi, iż jest to najprawdopodobniej dewoński wapień stromatoporowo-koralowcowy, zaliczany do „marmurów kieleckich”. Jest to skała niezwykle dekoracyjna, zwłaszcza po wypolerowaniu. Wapienie te występują w grubych kompleksach, które podczas orogenezy hercyńskiej zostały zdeformowane w wielkie fałdy. Dzięki temu ujawniają się one w różnych punktach Gór Świętokrzyskich, występując równoleżnikowo od Miedzianki na zachodzie po Żurawniki na wschodzie (Czerwiński, 1960). Budują ławice od kilkunastu centymetrów do 2, a nawet 3 metrów miąższości. Nachylone są na ogół stromo pod kątem 30–80°C. Do najbardziej znanych miejsc eksploatacji tych wapieni należą z dawniej eksploatowanych kamieniołomów: Bolechowice i Szewce.

Wnętrze klasztoru zdobią skały zróżnicowane wiekiem, barwą, wykształceniem, a ich wspólną cechą jest wysoki stopień lityfikacji, dzięki któremu wykazują zdolności do szlifowania i polerowania. Są nimi „marmury”: dewoński wapień dębnicki, zlepianiec cechsztyński i jurajski wapień plamkowy.

Wapień dębnicki ma zabarwienie czarne lub niejedolite od czarnego do popielatego, tworzące plamiste i chmurkowane desenie. Pierwsza z wymienionych odmian barwnych dotyczy wapienia o teksturze mikrytovej, druga natomiast związana jest z gruzłową strukturą tej skały. Skała ta jest miejscami licznie poprzecinana cienkimi żyłkami białego kalcytu o grubości od 2 do 10 mm, które kontrastują z ciemnym tłem, mają różnorodny przebieg i podnoszą jej walory dekoracyjne. Są one dodatkowo podkreślone obecnością pokruszonych szczątków organicznych: koralu, ramienionogów, małży i stromatoporów. Te ostatnie tworzą większe kolonijne nagromadzenia lub bulaste warstewkowo-koncentryczne formy o różnych odcieniach szarości, które ponadto są przyczyną zróżnicowania barwnego tej skały. Omawiany wapień stanowi kilkudziesięciometrowy zestaw warstw przynależny do około 400-metrowego kompleksu głównie węglanowych osadów wieku dewońskiego, które występują na obszarze o powierzchni około 3 km² położonym na zachód od Czubrówki (Raclawki) i na północ od Krzeszowic (Bromowicz, 1997). W ich obrębie wychodnie wapieni dewońskich ciągną się pasem o szerokości od kilkunastu do 300 m od miejscowości Siedlec na południu po Dębniek na północy. Od miejscowości tej pochodzi nazwa wapieni, jak również miejsce eksploatacji.

Zlepianiec cechsztyński, zwany „zygmuntówką” (Czarnocki, 1958 a) na wypolerowanej powierzchni przedstawia piękne wzory utworzone przez brązowe i szare otoczki wapieni i dolomitów żywetu. Wykazują one bardzo zróżnicowane rozmiary od kilku milimetrów do kilkudziesięciu

centymetrów. Mają głównie formy sferyczne, ale też dyskoidalne, wrzecionowate, a bardzo rzadko płaskie. Spojone są spoiwem kalcytowo-żelazistym typu matrix. Rolę spoiwa pełni gdzieniegdzie kalcyt, który tworzy grubokrystaliczne obwódki otoczeków o czerwonej barwie. Miejscami obserwowane są cienkie żyłki kalcytowe (ryc. 6). Opisywany zlepianiec pochodzi z obszaru synkliny gałęzicko-bolechowickiej, gdzie od XVI wieku był eksploatowany na Czerwonej Górze (Kostecka, 1962).

Wapień jurajski ma barwę od jasno- do ciemnobezowej. Na jego powierzchni widoczne są ciemnobezowe plamki o średnicy od 0,5 do 2–3 cm. Są to zwapniałe fragmenty ciał gąbek, które określane są tuberoidami (Peszat, 1964). Wapień zawiera liczną faunę w postaci amonitów, belemnitów oraz gąbek o rozmiarach nawet do kilku centymetrów. Obserwowane są amonity spiralnie zwinięte, które osiągają wielkość nawet kilkanastu centymetrów oraz belemnity o długości kilku centymetrów. W obrębie wapieni występują splekania wypełnione białym kalcytem oraz liczne szwy stylonitowe. Omawiane utwory stanowią jedną z wielu odmian litologicznych występujących od oksfordu po kimeryd w szerokim otoczeniu Gór Świętokrzyskich. Miejscami dawnej jak też aktualnej eksploatacji wapieni plamkowych jako surowca architektonicznego są okolice Morawicy i Woli Morawickiej, gdzie występują w regularnych ławicach do 1 metra miąższości.

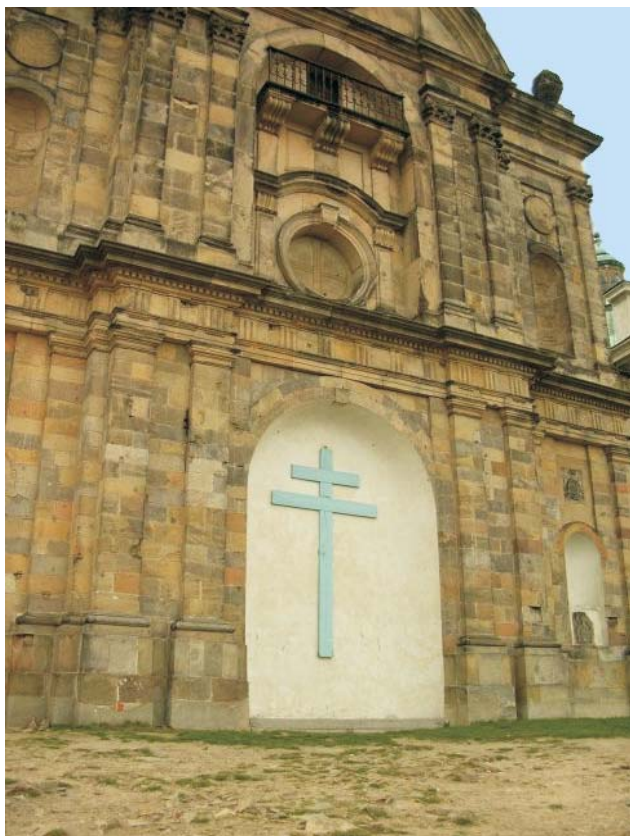
Osobną grupę „marmurów” świętokrzyskich stanowią wapień dewońskie, które w wyniku procesów tektonicznych są przepelnione żyłami mineralnymi lub mają charakter brekcji tektonicznej. Znane są głównie z grzbietu Zelejowej i z okolic Miedzianki, Polichna, Ołowianki, Zawady i Kowali (Czarnocki, 1958 a; Heflik, 1989). Najbardziej znanym jest „marmur różanka” zwany checińskim albo zelejowskim. Należy do odmian o zwspaniałej kolorystyce i najstarszych tradycjach eksploatacji. Trudności w pozyskaniu dużych bloków spowodowały, że marmur ten stosowany był głównie w formie intarsji.

Rzeźby wykonane są z silnie porowatego kamienia, którym jest wapień mioceniński (ryc. 7). Jest on jednolitej kremowej barwy i różnodetrytycznej tekstury. Wśród skamieniałości stanowiących zasadniczy składnik detrytyczny występują otwornice, korale, małżoraczki, małże, ślimaki, jeżowce, liliowce, a niekiedy krzemionkowe igły gąbek. Ponadto zawierają zmienne ilości materiału pochodzenia nieorganicznego, czyli kalcytu w formie mikrytu i sparytu, kwarcu, skaleni, łyszczyków, glaukonitu, minerałów ilastych, a także skupień związków żelaza. Skała jest silnie porowata, co decyduje o jej ładnej fakturze, która daje wrażenie „ciepła” (Bromowicz, 2001). Utwory te związane są głównie z pasmem wójczańsko-pińczowskim, położonym na południowy zachód od Gór Świętokrzyskich i na wschód od doliny Nidy.

Opis klasztoru

Zespół klasztorny składa się z kościoła i zabudowań klasztornych, tworzących zamknięty czworobok z krużgankami obiegającymi prostokątny dziedziniec oraz skrzydła dobudowanego od strony zachodniej w XVII wieku.

Obecny barokowo-klasycystyczny kościół o wymiarach 53 m × 17,5 m jest jednonawowy, wybudowany na planie prostokąta. Mury wykonane są z jasnokremowego i jasnoszarego piaskowca liasowego oraz czerwono-wiśni-

Ryc. 4. Wschodnia elewacja kościoła wykonana z piaskowca liasowego i triasowego

Ryc. 5. Piaskowiec kunowski w zachodniej fasadzie kościoła, rzeźby i portal wejściowy zdobi wapień dewoński

Ryc. 6. Portal wejściowy do zakrystii wykonany ze zlepińca cechsztyńskiego

Ryc. 7. Płaskorzeźba wykonana z wapienia miocńskiego

wego piaskowca wąchockiego w formie bloków o niewidocznej grubości i pozostałych wymiarach wynoszących 30 cm × 60 cm, rzadziej 30 cm × 30 cm. W zachodniej barokowej fasadzie kościoła znajdują się cztery figury: Matrony, Zakonnika, Biskupa i Rycerza, wyrzeźbione w wapieniu dewońskim. Ten sam kamień zastosowano w dekoracyjnym portalu znajdującym się między tymi rzeźbami (ryc. 5). Wschodnią fasadę kościoła zdobią natomiast duże wczesnobarokowe kartusze herbowe (ryc. 8) wykute w piaskowcu liasowym. Południowa ściana świątyni jest płaska i posiada dwie kondygnacje. Dolną dzielą pilastry, górna natomiast jest wzmocniona lizenami² (Jastrzębski, 2005). Wszystkie elewacje wykonane są z piaskowca liasowego w formie bloków o wysokości 30 cm i szerokości 60 cm.

We wnętrzu kościoła nawa główna jest trzyprzęsłowa z kolebkowo-krzyżowym sklepieniem, które jest wsparte na dekoracyjnych impostach³. W ścianie południowej znajdują się okna, a w północnej odpowiadające im blendy. Poniżej okien jest sześć wnęk ołtarzowych, które są podzielone parami pilastrów⁴ o porządku tokańskim.

Główne wejście znajduje się w starej części klasztoru. Ozdabia go barokowy portal wyrzeźbiony w piaskowcu liasowym (ryc. 9)⁵. W jego prostokątne, profilowane obramowanie wkomponowana jest archiwolta⁶ wsparta na impostach. Nad portalem znajduje się okienko zwieńczone podwójnym krzyżem benedyktyńskim, wykonanym też w tym samym piaskowcu.

Dziedziniec, zwany wirydarzem, otoczony jest krążkami z typowym dla gotyku sklepieniem krzyżowym i ceglanyimi żebrami o kamiennych zwornikach⁷ i służkach⁸, na których wykuto herby. Ściana w południowym skrzydle krążków jest wykonana z nieregularnych kształtek piaskowca liasowego, ułożonych w sposób bezładny. Naroża muru budują natomiast regularne bloki piaskowcowe o widocznych wymiarach około 30 cm × 20 cm (ryc. 10)⁵. W ścianie tej odsłonięto fragment murów romańskich pierwotnej świątyni z XII wieku. Okazało się, iż do wysokości pierwszego piętra ściana kościoła składa się z dwóch warstw: wewnętrznej romańskiej oraz zewnętrznej gotyckiej. Na powierzchni około 1 m² wyeksponowane jest malowidło na murze romańskim (Jastrzębski, 2005). Posadzkę na krążkach pierwotnie zdoł niezwykle dekoracyjny „marmur checiński” (Czarnocki, 1958 a). Obecnie wyłożona jest ona płytami z plamkowego wapienia jurajskiego o wymiarach 30 cm × 30 cm, które zostały zastosowane podczas prac konserwatorskich prowadzonych w 1969 roku (Płuska, 1991). Ten sam kamień użyto w posadzce furty klasztornej. W pozostałych pomieszczeniach klasztoru plamkowy wapień jurajski zestawiono z czarnym wapieniem dębnickim. Na ścianach krążków znajdują się płaskorzeźby przedstawiające drogę krzyżową. Wykonane

Ryc. 8. Kartusz herbowy na ścianie wschodniej wyrzeźbiony w piaskowcu liasowym

są one z porowatego kamienia, którym jest mioceński wapień pińczowski (ryc. 7).

Z krążków prowadzi wejście do zakrystii, które zdobi okazały portal z XVII wieku wykonany ze zlepieńca cechsztyńskiego. Zakrystia zbudowana jest na planie kwadratu o wymiarach 12 m × 10 m. Posiada sklepienie kolebkowe z lunetami⁹, a ściany wyłożone są barokową, drewnianą boazerią z XVIII wieku. Pokryta jest promieniście żebrowaną kopułą z latarnią. Z zakrystii prowadzi przejście do kaplicy Oleśnickich, gdzie znajduje się relikwia Świętego Krzyża. Posadzka wykonana jest z kwadratowych płyt o wymiarach i rodzajach kamienia takich samych jak na krążkach i w furcie klasztornej. W południową ścianę kaplicy wmurowany jest nagrobek Oleśnickich, który ma formę płaskorzeźby w pilastrowym obramowaniu. Zdobę go ciemnobrunatny z odcieniem fioletowym wapień dewoński. Ołtarz oraz tablica konsekracji kościoła z 1806 roku wykonane są z dewońskiego wapienia dębnickiego. Szczególną uwagę zwraca płyta główna ołtarza, która jest pęknięta w połowie wysokości i przesunięta. Jest to najprawdopodobniej efektem wysadzenia wieży w 1914 roku i bombardowania klasztoru w czasie II

²Lizena – pionowy pas muru wystający z lica ściany (bez bazy i głowicy); pełni funkcję konstrukcyjną i dekoracyjną.

³Impost – kamienny blok lub płyta między głowicą kolumny a sklepieniem lub arkadą.

⁴Pilaster – płaski filar przyścienny z bazy i głowicą, pełniący funkcję konstrukcyjną i dekoracyjną.

⁵Ryc. 9–10 znajdują się na okładce na str. 91.

⁶Archiwolta – łuk dekoracyjny obramiający czoło portalu.

⁷Zwornik – środkowy, szczytowy kliniec łuku lub przeszła sklepionego, przeważnie większy i dekoracyjnie opracowany.

⁸Służki – smukłe kolumnienki wtopione w mur lub filar jako pionowe przedłużenie gurtów i żeber, przenoszą na podporę ciężar sklepienia krzyżowo-żebrowego.

⁹Luneta – odcinek sklepienia kolebkowego poprzeczny do niego, najczęściej z oknem.

wojny światowej (Tutaj, 2004). Ponadto niektóre elementy w ołtarzu, jak też w nagrobku Oleśnickich, wykonane są z niezwykle ozdobnego „marmuru chełcińskiego”.

Na zewnątrz klasztoru, a na wschód od kościoła, znajduje się dzwonnica na planie kwadratu, przykryta czterospadowym dachem z krzyżem. Powstała ona w okresie międzywojennym jako wierna kopia poprzedniej z XVIII wieku, którą zniszczyli Austriacy w czasie I wojny światowej. Mury dzwonnicy wykonane są z nieforemnych głazów kwarcytowych, które obłożono okładziną z piaskowca liasowego. W ich ścianach znajdują się otwory dzwonne, wykończone akardowym obramowaniem z tego samego piaskowca (ryc. 11)¹⁰. Cały zespół klasztorny otacza mur, składający się z nieforemnych, naturalnie łupanych kwarcytów, w którym znajduje się brama wschodnia postawiona na planie prostokąta. Jej wjazd ozdobiony jest kolebką krzyżową (ryc. 12)¹⁰. Wszystko wykonane jest z piaskowca liasowego.

Stan zachowania kamienia

Skały budujące oraz dekorujące omawiany obiekt przedstawiają różny stan zachowania w zależności od rodzaju skały, jak też od miejsca jej zastosowania.

Kwarcyt budujący mur wokół klasztoru, z uwagi na teksturę drobnoziarnistą i strukturę masywną oraz prawie jednorodny skład mineralny, jest przeważnie dobrze zachowany. Niektóre tylko powierzchnie pokrywają rdzawe, nieregularne plamy pochodzące od tlenków żelaza, a w miejscach zaprawy łączącej poszczególne bloczki porasta mech.

Piaskowce występujące w zewnętrznych elewacjach kościoła przedstawiają różny stan zachowania. Obserwuje się w nich ubytki oraz spękania, które są najliczniejsze w części przyziemnej, w partiach gzymsowań oraz na krawędziach bloków. Powstają one w wyniku silnego zawilgożenia materiału skalnego, a zwłaszcza od strony północnej. Zamarzająca woda w porach kamienia, zwiększając swą objętość, powoduje rozsadzanie skały. Obecność minerałów ilastych w spoiwie piaskowca dodatkowo przyczynia się do rozluźnienia struktury kamienia. Sprzyja temu klimat panujący na Świętym Krzyżu, gdzie wartość średniej temperatury jest o 2°C niższa od występującej w gminie Nowa Słupia, a wielkość opadów dochodzi do 900 mm. Gęste mgły obserwowane są przez 30–50 dni od jesieni do wiosny. Przeważają wiatry zachodnie, natomiast zimą południowe, których jest więcej (Trepka, 2006). Innym rodzajem zniszczeń, obserwowanym na piaskowcu we wschodniej elewacji kościoła oraz w miejscach osłoniętych przed opadami deszczu, są czarne lub szarobrunatnawe nawarstwienia. Powstały one w wyniku osadzających się pyłów atmosferycznych i sadzy oraz tlenków i wodorotlenków żelaza obecnych w spoiwie piaskowca. Warstwa patyny w wielu miejscach jest spękana i złuszcza się. Ukazująca się skała jest rozluźniona, a poszczególne ziarna są łatwo wywiewane przez wiatr lub wymywane przez zacinające deszcze. W tych miejscach tworzą się zagłębienia i nieregularne wżery. Ponadto w pobliżu miedzianych rynien obserwuje się osadzanie grynszpanu, który barwi kamień na zielono, a w zacienionych i wilgotnych partiach powierzchnię piaskowca kunowskiego porastają mchy i grzyby.

Piaskowiec zastosowany w portalach, parapetach oraz w obramowaniach okiennych jest silnie zabrudzony i

pokryty ciemną warstwą patyny, która uniemożliwia miejscami jego rozpoznanie. Na jego powierzchni widoczne są ubytki oraz liczne zagłębienia po wypadniętych ziarnach kwarcu. Progi w portalach są również mocno zabrudzone oraz mają obłe brzegi, co jest wynikiem stosunkowo niskich wartości właściwości fizyko-mechanicznych tego piaskowca, a więc małej jego wytrzymałości na ściskanie (22–47 MPa) oraz bardzo dużej ścieralności (4,5 cm) (Kozłowski, 1975). Z uwagi na dużą porowatość utrzymuje długo wilgoć, stąd na krużgankach obserwuje się w pobliżu posadzki kamień zawilgocony, porośnięty mchem.

Ciemnobraunaty wapień dewoński zastosowany w rzeźbach w ścianie zachodniej kościoła oraz w portalu głównym wejścia do świątyni nie przedstawia pełni swego piękna, bowiem występuje na zewnątrz klasztoru. Z tego powodu poddany działaniu czynników atmosferycznych utracił poler, a w miejscach okrytych utworzyły się nawarstwienia pyłowe. Wewnątrz pomieszczeń, jak to ma miejsce w kaplicy Oleśnickich, omawiany wapień nosi ślady licznych zarysowań, jak też widoczne są niewielkie ubytki i spękania. Wykonany z niego nagrobek jest zabrudzony, szczególnie w części gzymsowania i bez poleru. Utracił go najprawdopodobniej w wyniku wilgoci panującej we wnętrzu kaplicy. Najlepiej zachowana jest płyta nagrobna Mikołaja Oleśnickiego, bowiem została podczas prac konserwatorskich ponownie przeszlifowana i wypolerowana.

Plamkowy wapień jurajski użyty w formie płytek kamiennych występujących na krużgankach i w furcie klasztornej utrzymuje poler, a jedynie w miejscach narażonych na większe natężenie ruchu obserwuje się zmatowienie jego powierzchni oraz rysy. Niewątpliwie na stosunkowo dobry stan zachowania tego wapienia wpływa fakt, iż znajduje się w pomieszczeniu zamkniętym, a wykonane z niego płytki są dodatkowo pastowane w celu utrzymania poleru. Zdecydowanie gorszy wygląd przedstawiają płytki wykonane z czarnego wapienia dębnickiego. Są one bardzo zniszczone, posiadają głębokie ubytki oraz mają nierówną powierzchnię, co związane jest z zastosowaniem gruzłowej odmiany tego wapienia. Duże natężenie ruchu w tym miejscu przyczyniło się ponadto do licznych rys, a panująca wilgotność w obiekcie wpłynęła na całkowitą utratę ich poleru i zmianę czarnej barwy na popielatą. Ten sam kamień użyty na posadzce w kaplicy Oleśnickich jest pokryty warstwami parafiny, co sprawia, że w miejscach mało uczyszczanych utrzymuje swą czarną barwę i częściowo poler. W licznych miejscach jest spękany, a ubytki wypełnione są gipsem barwionym na czarno.

Zlepieniec zygmunowski zastosowany do ozdoby portalu zdobiącego wejście do zakrystii przedstawia różny stan zachowania. Ma na to wpływ użycie go w różnych płaszczyznach: w pionowej w pełni oddaje swoje piękno, natomiast w poziomej, czyli w progu, utracił całkowicie poler, jak też jest spękany oraz posiada ubytki.

Podsumowanie

Klasztor Świętego Krzyża usytuowany na Łysej Górze odgrywa znaczącą rolę w krajobrazie, górując nad całą okolicą. Na uwagę zasługuje licznie występujący w nim polski materiał kamienny. Do jego budowy zastosowano miejscowy kambryjski kwarcyt, którego wychodnie odsłaniają się w niedalekiej odległości od obiektu. W por-

¹⁰Ryc. 11–12 znajdują się na okładce na str. 91.

talach, rzeźbach, ołtarzach oraz posadzkach wykorzystano skały ukazujące różne barwy, wzory związane z teksturą, występowaniem szczątków organicznych, żył kalcytowych, pochodzących z miejsc oddalonych do kilkudziesięciu kilometrów od omawianego obiektu.

Klasztor na Świętym Krzyżu to perła architektury sakralnej. Jest nierozdzielnie związany z losami narodu polskiego. Jego wyjątkowe usytuowanie dodatkowo zwiększa atrakcyjność. Od niepamiętnych czasów jest celem pielgrzymek oraz wycieczek przybywających z całej Polski i zagranicy. Ponadto może być bardzo interesującym obiektem geoturystycznym nie tylko ze względu na ciekawą geologię i zróżnicowane skały zastosowane w obiekcie, ale również z uwagi na wyjątkowe miejsce. Zachowały się tu ślady istnienia kultu religijnego z czasów przedchrześcijańskich, np. „krąg kultowy”.

Prace remontowe i konserwatorskie w klasztorze Świętego Krzyża są prowadzone sukcesywnie od 1969 roku w celu przywrócenia obiektowi jego dawnej świetności. Naprawiono już wiele zniszczeń zadanych przez wojnę oraz spowodowanych warunkami atmosferycznymi, czy uszkodzeniami mechanicznymi. W latach 2007–2008 renowacją objęto fasadę zachodnią wraz ze znajdującymi się w niej rzeźbami i portalem głównym, ścianę południową oraz dzwonnice. Kamień w klasztorze powinien być poddany kolejnym zabiegom konserwatorskim, które należałoby przeprowadzić profesjonalnie we współpracy z geologami, co zapewni zastosowanie właściwych metod w jego odnowie i pozwoli przywrócić temu obiektowi pierwotne piękno.

Literatura

- BROMOWICZ J. 1997 – Wapienie dębnieckie. [W]: Badania podstawowe w geologii złóż surowców skalnych Sudetów, Karpat i Gór Świętokrzyskich. Materiały II Konferencji Naukowej Kraków-Mogilany, 25-26 września; 89–96.
- BROMOWICZ J. 2001 – Ocena możliwości wykorzystania skał z okolic Krakowa do rekonstrukcji kamiennych elementów architektonicznych. *Gosp. Surowc. Miner.*, t. 17, z. 1: 5–73.
- CZARNOCKI J. 1958 – Kwarcyt łysogórski. *Prace Inst. Geol.*, 3: 163–166.
- CZARNOCKI J. 1958 a – Materiały użyte na niektóre części budowli oraz pomniki na obszarze Gór Świętokrzyskich. *Prace Inst. Geol.*, 3: 218–220.
- JASTRZĘBSKI J. 2005 – Klasztor Świętego Krzyża na Łyścu. *Wyd. III, Zakon Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej, Święty Krzyż.*
- KAMIENSKI M. & KUBICZ A. 1962 – Kwasoodporność piaskowców Gór Świętokrzyskich i Dolnego Śląska na tle ich własności petrograficznych, *Biul. Państw. Inst. Geol.*, 178: 6–115.
- KOSTECKA A. 1962 – Charakterystyka zlepieńców cechsztyńskich synkliny gałęzicko-bolechowickiej (Góry Świętokrzyskie). *Kwart. Geol.* t.6, z.3: 416–435.
- KOZŁOWSKI S. 1975 – Surowce skalne Polski, *Wyd. Geol.*, Warszawa.
- PESZAT C. 1964 – Litologia jurajskich skał węglanowych między Tokarnią a Chmielnikiem. *Acta Geol. Polon.*, vol. XIV, nr 1: 1–78.
- PLUSKA I. 1991 – Konserwacja zabytkowego wystroju i aranżacja wnętrza klasztoru pobenedyktynskiego na Świętym Krzyżu. *Ochrona Zabytków R.* 44 (1991), nr 3: 154–160.
- TREPKA H. 2006 – Świętokrzyski klimat. *Nasz Emeryk – Pismo Samorządowe Gminy Nowa Słupia*, nr 2 (18).
- TUTAJ T. 2004 – Prace konserwatorskie w zespole klasztornym na Świętym Krzyżu – przewodnik robót, załącznik nr 5:1–57 do SIWZ, Kielce.
- URBAN J. & GAŁGOL J. 1994 – Kamieniołomy piaskowców w dawnych ośrodkach górnictwa kamiennego północnej części regionu świętokrzyskiego jako zabytki techniki i przyrody. *Prz. Geol.*, 3:193–200.

Kamień wykorzystany do budowy klasztoru Świętego Krzyża na Łysej Górze (patrz str. 50)

Ryc. 9. Barokowy portal wykonany z piaskowca liasowego.
Wszystkie fot. A. Sobańska

Ryc. 10. Ściana krużganku wykonana z nieregularnych kształtek piaskowca kunowskiego, a naroża z bloków tego piaskowca

Ryc. 11. Dzwonnica zbudowana z bloków piaskowca liasowego
(widok od strony wschodniej)

Ryc. 12. Brama wjazdowa we wschodniej części muru wykonana z piaskowca liasowego